

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ДОСЛІДНИК НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Постать Пантелеймона Олександровича Куліша в українській фольклористиці другої половини XIX століття одна з найзначніших. Це дивовижний таланти універсального типу, чия багатогранна діяльність ще належним чином не вивчена і не спопуляризована. Коли називаємо ім'я Пантелеймона Куліша, то в контексті зі словами “робота”, “творчість” органічно вживаємо поняття “вперше” та “Україна”.

В одній статті, називаючи П. Куліша “корифеєм нашої літератури”¹, І. Франко в іншій (передмові до львівського видання українською мовою “Гамлета” В. Шекспіра 1899 року в перекладі П. Куліша) висловив промовисту, можна сказати, історичну, знакову оцінку: “Куліш – перворядна зірка в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів”².

Літературно-художню, наукову творчість П. Куліша вважають за подвижницьку та новаторську: він першим почав писати українською мовою наукові праці, чим заклав основи української наукової мови; став “батьком” українського роману й одним із перших творців російської історичної романістики (знамениту “Чорну раду” видав українською та російською мовами); запровадив новий фонетичний правопис (“кулішівку”), яким, із незначними змінами, користуємося і нині. Перший вимогливий і доброзичливий критик та побратим Т. Шевченка (і загалом перший літературний критик-професіонал), П. Куліш був також першим біографом, упорядником і видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; першим, разом з І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким, здійснив повний український переклад Біблії³.

Щодо власне фольклористичних напрацювань, то й тут П. Куліш відзначився не одним вагомим “вперше”. Зокрема, вперше в історії української фольклористики він ще 1844 року, на початку своєї діяльності (очевидно, під впливом збірок і праць М. Максимовича, П. Лукашевича, О. Бодяньського, М. Костомарова, М. Грабовського), розробив проспект багатотомового серійного видання фольклору за широкою комплексною назвою “Життя українського народу”. До восьми запланованих томів мали ввійти різножанрові фольклорні матеріали: пісні, думи, казки, легенди, перекази, прислів'я, загадки тощо. Про це відомо з листів П. Куліша до М. Погодіна та до М. Юзефовича⁴.

Перше серійне видання українського фольклору, що мало побачити світ за десять-п'ятнадцять років, здійснити П. Кулішеві, на жаль, не вдалося. До певної міри цю блискучу ідею аж через тридцять літ втілив у життя Павло Чубинський. Щоправда, П. Куліш таки зумів частково реалізувати ідею антології в двотомнику “Записки о Южной Руси” – “Записки про Україну” (в автографі – “Етнографічні записки...”). В історії української етнографії, зазначав І. Франко, “...ім'я Куліша тривко записане його “Записками о Южной Руси”⁵.

У середині 1850-х років у П. Куліша нагромадилося чимало матеріалів (як власних записів, так і записів інших збирачів – тут Куліш, треба сказати, виявляв хист своєрідного Гобсека-етнографа). Відомо, що він нарікав на те, що ніхто не видає фольклорних матеріалів, а тому був готовий передати ці матеріали для друку “навіть самому чортові або Срезневському, що одне й те ж саме.”⁶ Багато власних записів, а також записів інших збирачів П. Куліш передав А. Метлинському для публікації в збірнику “Народные южно-русские песни” (1854). Видання А. Метлинського, безсумнівно, надихнуло “гарячого П. Куліша”, вселило надії на можливість підготовки та цензурного дозволу на публікацію власних праць. Готуючи до друку першу книгу “Етнографічних записок про Україну”, він накреслював грандіозні плани серійного видання в дванадцяти томах. Це мали бути “цілі збірки з критичними дослідженнями і належною даниною кожному збирачеві”⁷. Завзятий, амбітний, патріотично налаштований П. Куліш середини 1850-х мав намір “підняти на ноги все, що було написано про Україну” і що про неї не було надруковане. Так задум першого серійного фольклорного видання переріс, як бачимо, в план публікації різноманітних матеріалів про Україну, що “працювало” на ідеологію народництва, активнішого утвердження самобутності власної нації в колі європейських народів, а особливо в лоні Російської імперії. Більше того, згодом у П. Куліша з'явилося переконання в необхідності перекладу українських дум, історичних пісень на популярну тоді в Європі французьку мову. У листі з

Венеції від 23 березня 1869 року до М. Білозерського проголошено приховане політичне та освітньо-культурницьке гасло, що згодом своєрідно відгукнеться в ідеології “хвильовизму” (“Геть від Москви!”), не втратить своєї актуальності й нині: “Скільки разів говорив я нашим зажиточним людям про необхідність видавати французькою мовою *texte en regard* наші думи та історичні пісні для Європи! Проте їм жаль грошей лише на такі заняття! А водночас вони бажають, щоб Москва нас поважала. Москва почне нас поважати тільки тоді (аж ніяк не раніше), коли ми досягнемо поваги Європи. Ось завдання, гідне гуманного патріотизму!”⁸ (Підкреслення наше. – М. Д.).

Активні пошуки форм реалізації власних видавничих проєктів призвели П. Куліша до компромісних рішень публікувати матеріали окремими томами, не вказуючи ні на їхню кількість, ні на конкретний характер вміщеного скарбу. Якщо спочатку дослідник мав на меті подати лише фольклорно-етнографічні матеріали, а тому відповідно й праця мала назву “Етнографічні записки про Україну”, то згодом (можливо, під певним тиском цензури* чи з міркувань самоцензури, на що непослідовний у багатьох виявах П. Куліш був великим мастаком) роздумав. У листі до І. Аксакова навесні 1856 року П. Куліш писав: “Запитайте в цензора, чи можу я в заголовку книги закреслити слово “Етнографічні”, так щоб залишилося тільки “Записки о Южной Руси”. Це мені необхідно для того, щоб у наступних томах не обмежуватися добором матеріалу. Чи можна також написати слова: “Видав П. Куліш”?”⁹

* П.Куліш, як відомо, мріяв про істинну свободу творчості, коли “над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор” (Цит. за: Грушевський Михайло. В тридцяті роковини Куліша: Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна, 1927. – Кн.1–2. – С. 37).

Як відомо, цензура задовольнила бажання П. Куліша, котрий у передмові до першого тому “Записок” зазначав, що з деякого часу серед освічених людей Північно-Російського населення пробудилося особливе бажання глибше пізнати Малоросію, чи Південну Русь; а з другого боку, самі українці почали відчувати сильніше, ніж досі, спрагу самопізнання. А тому, “задовольняючи цю подвійну вимогу, я взявся видати, в невизначеній кількості томів, Записки про Південну Русь, у яких би кожна грамотна російська людина мала енциклопедію різноманітних свідчень про народ, який говорить українською мовою.”¹⁰

Видання двох томів (1856 року – першого, а 1857-го – другого) “Записок о Южной Руси” було не лише визначною подією в тогочасній фольклористично-етнографічній думці, а й своєрідним проривом українського питання в панівне великодержавницьке науково-культурницьке середовище, сміливим жестом патріота-романтика, котрий відмовлявся вже від замилювання старовиною в ім’я ідеалізації минулого, а прагматично розраховував на те, щоб “внутрішній образ України колишньої” порівняти з сучасним станом, привернути увагу збирачів, дослідників і письменників, загалом освічених і багатих людей до потреби звернутися до невичерпних народних джерел. У листі до В. Тарновського від 25 квітня 1856 року П. Куліш прогнозував, що без майбутніх “Записок” не можна буде обійтися, “хто б не задумав довідатися правди про Южну Русь із самого джерела, а не од історіографів”¹¹. Не самозакоханістю й хизуванням, а глибоким усвідомленням значення двох томів були продиктовані щирі слова зізнання П. Куліша С. Аксакову: “Записки о Южной Руси” друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам’ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни”¹².

Надзвичайно високо оцінив “Записки” та їхнє значення для України і всього слов’янського світу Т. Г. Шевченко. З Новопетрівського укріплення 22 квітня 1857 року він писав М. М. Лазаревському: “Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за “Записки о Южной Руси”. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може, він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок “Записки о Южной Руси” послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи, не втерпів. І як він, крий його Мати Господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся Слов’янщина проклене його і назове брехуном.”¹³

Оцінку другого тому знаходимо в щоденниковому записові Т. Г. Шевченка від 17 червня 1857 року: “Особливо вдячний я йому (Кулішеві. – М. Д.) за “Записки о Южной Руси”. Я цю книгу скоро напам’ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну

Україну, що я немовби з живими бесідую з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі, Господи, друже мій щирій, силу, любов і терпіння продовжувати цю неоціненну книгу.”¹⁴

Проте, хоч П. Куліш і готував до видання третій і наступні томи, після виходу двох охолов, почав думати про видання українського журналу, щоб “дати южноруському слову громадянство”¹⁵.

Цікаво, що й Т. Г. Шевченко виношував ідею створення журналу й, дякуючи П. Кулішеві за публікацію в “Записках” поеми “Наймичка”, у грудні 1857 року писав: “Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої “Записки о Южной Руси” постійним періодическим изданием на кшталт журналу. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі”¹⁶.

Пантелеймон Куліш

Дозволу на періодичне видання “Хата” П. Куліш не отримав, хоч і запевняв міністра народної освіти, що це буде “журнал словесності, історії, етнографії і сільського господарства”, який “не торкатиметься політики”¹⁷. На початку 1860 року вдалося видати лише альманах “Хата”. Метод “етнографічного реалізму” дозволив П. Кулішеві опублікувати, окрім власної статті “Погляд на українську словесність”, кількох коротких вступів “Від видавця”, добірку з десяти поезій Т. Шевченка “Кобзарський гостинець”, поезії Я. Щоголева і П. Кузьменка, оповідання Ганни Барвінок, Марка Вовчка і М. Номиса. Вперше після “Огляду творів, писаних українською мовою” М. Костомарова майже через два десятиліття було привернуто гостру увагу до проблем розвитку української літератури, зокрема акцентовано на народності та новаторстві українського письменства, глибокому зв’язку нової української літератури з фольклором, життям і побутом народу. Так, про

Т. Шевченка П. Куліш писав: “Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковичний взір; та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос.”¹⁸

Книга П. Куліша – доказ того, що “багатство народних пам’яток ще не вичерпане”¹⁹, – заявив М. Костомаров у досить розлогій позитивній рецензії, опублікованій у журналі “Отечественные записки” (1857. – Т. 112. – С. 41–74). Коротко оглянувши видання українського фольклору (збірки М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, Г. Ількевича, К. Сементовського, А. Метлинського та ін.), рецензент відзначив оригінальність “Записок” П. Куліша, не схожих на попередні публікації: “Тут вміщені не тільки думи і пісні, як у колишніх збирачів, а й оповідання в прозі про історичні постаті та події..., записані слово в слово з уст народу. [...] Минув час ковзати поверхнею народного побуту і схоплювати в ньому загальні риси...; настала потреба знати і зображувати свою народність фундаментально з усіма її звивинами. Ніхто з такою бездоганністю не задовольняє цієї потреби в науковому плані, як п. Куліш у своїх легендах, переказах і повір’ях, що їх він записав із уст народу.”²⁰

Оцінка М. Костомарова залишилася надовго дороговказом для наступних оглядачів “Записок”. Це стосується не тільки М. Петрова, О. Пипіна, О. Огоновського, але й М. Грушевського, В. Петрова, Ф. Колесси та ін. Зокрема, М. Грушевський також відзначав, що П. Куліш у “Записках о Южной Руси” “окреслює якісно інший підхід – дослідницький, з нахилом до історичних джерел”²¹.

Структура обох томів неоднорідна. Фактично, це два томи різних за принципами підготовки, систематизації та класифікації матеріалів із народу впереміжку з власними статтями – подорожними щоденниковими нотатками, нарисами про виконавців – носіїв усної народнопоетичної традиції, перекладами творів з української на російську мову тощо. Сам П. Куліш не вважав за потрібне здійснювати чіткий розподіл матеріалу, говорив про відсутність будь-яких принципів наукової організації щодо публікації записів фольклору і власних етюдів, у такий спосіб “надаючи кожному бажаючому “ритися” в моєму несортованому скарбі і знаходити поміж багато чого непотрібного щось і корисне”²². Звичайно, в цих словах можна побачити певну обережність П. Куліша в самооцінці, бо він ішов не традиційним шляхом, водночас усвідомлюючи, що “план”, “система” можуть бути застосовані при значно більшому

нагромадженні матеріалу. З іншого боку, П. Куліш заявляв, що, мандруючи від села до села, від хутора до хутора декількома українськими губерніями, він рідко мав на увазі власне науку. “Мене, – писав молодий фольклорист, – захоплювала поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, що її розігрує маленькими уривками все малоруське плем’я. Мені треба було бачити постановку сільського життя на театрі природи”²³.

Проте заяви заявами, а все ж дослідник зберіг у першому томі певну логіку викладу: а) подав записи зразків прози зі збірки “Українські народні перекази” 1847 року (ця книга у зв’язку з арештом П. Куліша фактично була тиражована і дійшла до читачів майже через півстоліття – аж 1893 року у першому випуску “Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”); б) опублікував записи дум і пісень (як власні, так і інших збирачів – напр., М. Ніговського, О. Афанасьєва-Чужбинського); в) вмістив авторські розвідки, нотатки про кобзарів і лірників, творців і виконавців дум, пісень, переказів, а також підкреслив велику історичну місію збирачів усної творчості.

Особливо значними, як засвідчив подальший розвиток української фольклористики, стали публікації народних дум, зразків прози (на що раніше зверталось мало уваги) та відомостей про кобзарів. У другій половині ХІХ століття, як зазначала Г. Довженок, розсуваються рамки спостережень, і поглядам дослідників відкривається українське кобзарство як специфічне соціокультурне явище. Дослідниця наголосила, що “одним із перших на важливість запису думи в реальному побутуванні, а також на необхідність вивчення феномена кобзарства звернув увагу П. Куліш, висловивши ряд думок, що випередили його час. Це, зокрема, стосується міркувань про важливість інтересу до особи виконавця та самого процесу відтворення дум за природних умов.”²⁴

До дев’яти розділів другого тому ввійшли різноманітні матеріали – фольклорні, етнографічні, історичні, мовознавчі, літературно-художні (зокрема, поема Т. Шевченка “Наймичка” – за тодішніх умов без зазначення прізвища; ідилія самого П. Куліша “Орися”). Отже, другий том був своєрідною хрестоматією чи антологією, вміщував надзвичайно цінні матеріали: розділи “Казки і казкарі”, “Оповідання сучасника-поляка про походи супроти гайдамаків”, “Українські пісні, покладені на ноти для співу і для фортепіано А. М. Маркевичем”, “Про давність і самотність української мови” (стаття І. Могилевського), “Похорон у Харківській губернії...”.

Рецензенти, пізніші дослідники “Записок”, історики фольклористики, літератури неодноразово підкреслювали новаторство П. Куліша щодо упорядкування матеріалів, характеру коментарів тощо. Так, М. І. Петров у “Нарисах історії української літератури ХІХ століття” наголошував, що різноманітність предметів “Записок” надавала їм особливої яскравості та привабливості, яка збільшувалась від нових, своєрідних прийомів етнографічного дослідження. Куліш не переймався тільки тим, щоб зібрати і надрукувати пісні в певному порядку, розподіливши на категорії та розряди, як це робили його попередники, – він намагався привернути увагу читачів і до тих процесів, які забезпечують зародження і збереження впродовж століть творів народної словесності; старався вгадати смисл, що зв’язує народ з цими виявами його поетичних устремлень, і взагалі уявити повну картину цієї цікавої сторони народного побуту, з непомітними на перший погляд подробицями. Не дивлячись на певну національну замкнутість, однобічність “Записок”, але, можливо, і дякуючи цій обставині, зібрання П. Куліша мало освіжаючий вплив на українських письменників і вчених, які тепер стали особливо цінувати усну народну словесність, користуватися нею, як історичним матеріалом або черпати з неї насагу для себе²⁵.

“В упорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш, – писав німецький вчений Фрідріх Шольц, – значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими є також його вказівки про співаків та оповідачів, про їхній побут, спосіб їхнього виконання фольклорних творів.”²⁶

Отже, П. Куліш вперше так глибоко, багатоаспектно порушив складні проблеми атрибуції, природи творчого акту, особливостей творчості колективної та індивідуальної, виконавства та методики записування. Фольклорист і письменник зібрав чимало відомостей про носіїв усної традиційної творчості, записав нові варіанти дум, історичних пісень (деякі, щоправда, як виявилось, були підробками). П. Куліш висловив цікаві міркування про природу пісенної, думової імпровізації, змалював колоритний збірний образ співця, окремих кобзарів (зокрема, Андрія

Шута), надзвичайно високо підніс роль і суспільне значення збирача фольклору. Зокрема, П. Куліш, оцінюючи збирача дум і пісень М. Ніговського, піднесено писав: “Честь і хвала п. Ніговському за його подвиг!” А далі узагальнено проголосив: “Врятувати від забуття пам’ятку життя свого народу – істинний подвиг, який уже й нині має повну важливість в очах кожної посправжньому освіченої людини; але коли на світі не залишиться жодного бандуриста – а цей час близький – і коли слідів старосвітського життя почнуть шукати тільки в книгах та рукописах, тоді ім’я кожного збирача творів народної поезії буде мати щось спільне з їх невідомими творцями. Справді, співчувати пісні, яка, мов сирота, мандрує поміж людей, і зберегти її від забуття – чи не те саме, що прихистити живу душу, котра без нашої турботи зникла б із лица землі? Розширити своїми відкриттями коло історичних відомостей – чи не означає це й самому стати часткою історії? Донести джерело рідного слова до майбутніх письменників – чи не означає це бути рушієм їхніх успіхів? Уже й тепер промовляються з пошаною імена перших збирачів наших народних пісень, котрі записали їх від неіснуючих більше бандуристів; і ледь чи князь Цертелєв і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями.”²⁷

Ще за життя П. Куліша чи не найповніше розглянув його внесок в українську фольклористику О. Пипін в “Історії російської етнографії. – Т. 3: Етнографія малоруська” (1891). Про “Записки” О. Пипін говорив як про незвичайне явище наукового та культурно-просвітницького життя середини ХІХ століття. За жанром це був не науковий трактат, не “гола” збірка народної поезії, а нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження. “Автор вводив читача, – підкреслював О. Пипін, – в сам процес етнографічного спостереження: він не тільки подавав старовинні думу, казку, пісню, переказ, але й ознайомлював із самою обстановкою, з тими людьми, в середовищі яких вислуховував ці розповіді. Твір народної поезії виходив не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого кореня, а, навпаки, відкривався перед читачем з усіма подробицями побуту, індивідуальними народними характерами і поняттями, поміж яких він існує в дійсності.”²⁸

Здається, дослідники творчості та наукової діяльності П. Куліша не завжди враховують ті риси новаторських підходів до вивчення традиційної усної нематеріальної культури народу, за якими хоч і стояв романтизм, проте вже спостерігалася позитивістська прагматика, вчувався подих своєрідного “наукового реалізму”. А тому важко погодитись із загальноприйнятою (переважно в літературознавстві) тезою, що П. Куліш – “типовий романтик” (Д. Чижевський). По-перше, якщо й романтик (а це свого часу стверджував і В. Петров), то нетиповий, по-друге, романтиком П. Куліш був далеко не завжди. Все-таки П. Куліша, на наше глибоке переконання, занадто “романтизують”, його не можна убити лише в межі романтизму. Фольклористично-етнографічна його діяльність засвідчує, крім романтичної, ще й інші матриці – ті, що ґрунтувалися на фактах, аргументах, методах і підходах до наукового записування та осмислення усного народного матеріалу. І хоч аргументи П. Куліша часом вразливі, думки суперечливі, а то й полярно протилежні (на це звертали увагу ще Т. Шевченко, М. Максимович, М. Костомаров, О. Пипін, П. Житецький, О. Огоновський, І. Франко, М. Грушевський, К. Грушевська, А. Лобода, І. Калинович, Л. Білецький, Ф. Колесса, О. Дей, Б. Кирдан, А. Бондаренко, М. Жулинський, Є. Нахлік, О. Шокало, В. Івашків, О. Вертій, Ж. Янковська, М. Розумний, Р. Харчук, Т. Дзюба, В. Владимірова, І. Андрусак²⁹ та ін.), все ж до наукового фольклористичного та літературно-критичного обігу він увів чимало міркувань концепційного характеру, що не втратили значення й через століття. Як зауважив Л. Білецький, у “Записках” П. Куліш порушив і вирішив “...кілька методологічно принципових питань: 1) народні твори є жива історія народного духа в його минулому; 2) народні твори найкраще зберегли високий ідеалізм глибокоморальної душі українця; 3) народні твори мусять бути основою, на якій повинна відродитися високоморальна поезія цивілізованої верстви українського суспільства і в її історично-побутовій традиції, і в морально-ідеалістичній чистоті; лише такі твори індивідуальних поетів будуть продовжувати те творче й висококультурне діло справжнього українського духа; 4) сучасні українські поети є єдині спадкоємці давніх рапсодів української поетичної творчості. Ці всі принципи в дальшій літературно-науковій праці стають головним критерієм критики Куліша та артистично-поетичної діяльності.”³⁰

У “Записках” П. Куліш висловив надзвичайно цінну думку про те, що історико-героїчні думи та пісні творилися (складалися) не за спогадами, а по свіжих слідах подій. Згодом цю тезу

розгорнув у своїй розвідці про байки В. Гнатюк, котрий також наголосив (але вже не про історичні зразки, а трохи ширше – про усну творчість загалом): “Всі народні твори постають або серед події, що їх викликала, або безпосередньо по ній. Ніколи не витворюються вони в довшім часі по довершеній події, як се має місце в писаній літературі. ... Народний творець може переповідати твори з тих або й давніших часів, які переховалися в його пам’яті, але коли творить, черпає лише з сучасності.”³¹

Ще одним важливим положенням П. Куліша було переконання, що між творами народними (усними й безіменними) та літературними (писаними, книжними, індивідуальними) нема неперехідної межі. Ідея взаємин двох видів творчості, що її розвинув П. Куліш, загалом була в тогочасній актуальною та плідною для розвитку українського письменства. Проте, здається, від П. Куліша пішло й триває досі хибне уявлення про певну стадіальність творчості: нижчий (народний, фольклорний) та вищий (літературний, письменницький) етапи. Оце Кулішеве антиномійне “ми і народ” згодом досить гостро розкритикував О. Потебня.³²

Якщо М. Максимович, говорячи про генезу усної та письмової форм словесності, вважав можливість їх паралельного співіснування й надалі, то П. Куліш відкинув постулат свого вчителя й запропонував ідею спадковості, згідно з якою, як ми вже зазначали, творчість письменників визнана якісно новим рівнем розвитку. Проте це зіставлення усного та писемного з “перемогою” чи “перевагою” останнього в П. Куліша не завжди достатньо аргументоване. З іншого боку, воно в кулішознавстві ще належним чином і не проаналізоване.

У зв’язку з проблемою “фольклор і література” можна, крім “Записок”, згадати статті-“погляди” П. Куліша в альманасі “Хата” (1860) на занедбання народної мови, на українську усну та писемну словесність тощо. Так, у статті “Погляд на усну народну словесність” автор підкреслив: “Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. ... Квітка вичерпнув свої оповідання з народніх уст... Думи і поеми Шевченкові мають собі взір у народніх співах.”³³ А далі наголошено на високій естетиці народної творчості, художній цінності безіменних творців: “Помилиться той, хто вважатиме пісні народу українського чимось дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово буде живуще... Українська словесність обперлась на народню так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, ... вона має базис дуже широкий і корінь саморідний”³⁴

Роздуми П. Куліша про творчість українського народу і його геніїв, на жаль, не завжди враховували як фольклористи, так і літературознавці, культурологи, коли йшлося про націю та її духовних провідників чи про конкретний вид (жанр) – думу, казку, пісню. І хоч фольклору властивий синкретизм функцій, все ж П. Куліш не проминав нагоди підкреслити чарівність української пісенності, її згармонізовану естетику. Щире зізнання “Я пристрасно люблю пісні, особливо українські” мало глибоке сердечне підґрунтя, П. Куліш “насолоджувався ними як природою”³⁵. Письменник і несамовитий збирач народних скарбів захоплювався піснями, усвідомлював їхню словесно-музичну повноту і красу: “Народна пісня в своїх словах і музиці, взятих разом, сповнена почуття, думки і при тому незвичайної простоти. Нема в ній зайвого слова, нема зайвої ноти. Це самородки, з яких завжди може черпати найвищий талант.”³⁶ Проте ця “самородковість” – результат “шліфувальної” роботи народного генія впродовж тривалого часу, результат певної тяглості традиції, наслідок історичного буття, запаленого творчою іскрою сучасності. Саме естетичний критерій у художній творчості (на це звертали увагу дослідники – зокрема, О. Вертій, Я. Гарасим) П. Куліш вважав основоположним, що передбачало як у колективних, народних, так і в письменницьких, зразках дотримання таких вимог: відсутність надлишковості, зайвого; простоту (доступність); правдивість (історичну достовірність); природність (народність) мови.

Про українські народні пісні П. Куліш писав чимало в молодості – переважно в період активного збирання фольклору. Окремі статті його, а також численні записи дум, пісень, переказів зберігаються в архівах. Так, у фонді М. М. Білозерського, що в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України, поміж багатьох матеріалів виявлено дві статті про українські пісні. Датуються вони приблизно 1843–1846 роками, написані, як засвідчує зміст, під впливом романтичних захоплень збірками М. Цертелєва, М. Максимовича, діяльністю М. Гоголя (щодо останнього, то окремі

фрагменти його знаменитої статті “Про малоросійські пісні” ввійшли майже без змін до Кулішевих нотаток – достатньо порівняти місце, де сказано, чим саме є для українця народна пісня: “і історія, і поезія, і батьківська могила...”³⁷).

Теоретичний набуток П. Куліша, його різноманітні ідеї, захоплення, методологічні принципи та наукові фантазії, як на нашу думку, ще вивчені в українській фольклористиці недостатньо. Залишається ще чимало невідомого і в темі “П. Куліш – збирач фольклору”. Хоч десятки, сотні записів П. Куліша опубліковано, крім “Записок”, у класичних збірках другої половини ХІХ століття (А. Метлинського, В. Антоновича – М. Драгоманова, П. Чубинського, Б. Грінченка та ін.), все ж в архівах залягли тисячі неоцінених автографів. У журналі “Народна творчість та етнографія” 1989 року (№5) В. Івашків привернув увагу до збирацької спадщини фольклориста в невеличкому передньому слові до публікації декількох пісень із фондів ІМФЕ НАН України³⁸. Проте багатюща колекція записів П. Куліша (в архівах Києва, Чернігова, Москви, Петербурга) й досі чекає на свого фанатичного дослідника-упорядника-видавця.

Діяльність П. Куліша в галузі української фольклористики та етнографії в середині та другій половині ХІХ століття будила наукову думку, стимулювала розвиток збирацької справи, студіювання традиційної народної творчості. І хоч ще сучасники (М. Костомаров, О. Пипін, О. Потебня, М. Петров) та пізніші дослідники – аж до нинішніх – вказували на певні огріхи (брак чіткої наукової системи щодо класифікації матеріалів, зведення двох чи кількох текстових варіантів до одного, текстологічні редакторські втручання-правки, публікація творів-фальсифікатів тощо), все ж в історії науки про усну словесність значення діяльності П. Куліша було величезним – генеруючим, мобілізуючим, таким, що служило за приклад гідного служіння рідному народові, ідеям просвітництва та національного оптимізму.

Чимало ідей П. Куліша-фольклориста не втратили актуальності і для сучасного етапу розвитку наукових галузей гуманітаристики. Комплексний підхід письменника і вченого до збирання і вивчення явищ фольклору та побуту дали йому можливість (в “Записках про Південну Русь”, збірнику “Українські народні легенди”, інших публікаціях та записах) простежити еволюцію народного світогляду від первісних уявлень та вірувань (етапи фетишизму, анімізму) до усвідомлення та розуміння історичних і соціальних катаклізмів ХVІ–ХІХ століть. Повір’я, легенди, перекази, казки, бувальщини, оповідання, пісні, думи, прислів’я відображають особливості національної психології, філософії, етики, інших суттєвих рис народного світогляду. Серед останніх автор книги “Пантелеймон Куліш і народна творчість” О. Вертій виокремлює поетичну філософічність, що нерідко синтезує в собі первісні чуттєво-емоційні елементи та морально-етичні і соціальні уявлення пізніших часів, святість у ставленні до землі, рідного краю, національне самоусвідомлення крізь призму сприйняття, розуміння та оцінки історичних подій, національних героїв тощо. Важливість такого принципу в укладанні збірників фольклорно-етнографічних матеріалів, наголошує О. Вертій, – очевидна, адже вони мають можливість цілісно висвітлити певну проблему, служити своєрідною хрестоматією, скажімо, з народної педагогіки, психології. На жаль, “цей принцип не знайшов у нашій фольклористиці належного місця, тому приклад П. Куліша в даному разі повчальний і вартий уваги сучасних народознавців.”³⁹ А тому, підсумовує О. Вертій свої роздуми, “Записки про Південну Русь” П. Куліша ще мають не раз привернути увагу не лише фольклористів та етнографів, а й психологів, істориків, філософів та інших учених, надто ж коли йдеться про розробку наукових засад ідеології української держави⁴⁰.

Отже, як П. Куліш постійно звертався до джерел народної творчості, так і сучасні фольклористи, етнологи, літературознавці, культурологи мають неодмінно повніше враховувати пошуки і знахідки представників класичної наукової традиції ХІХ століття, особливості еволюції наукових студій від романтизму до позитивізму та утвердження академічних об’єктивних підходів. А, за словами П. Федченка, “складна творчість П. Куліша належить до найцінніших здобутків української культури”⁴¹.

м.Київ

- 2 Там само. – Т. 32. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 169.
- 3 Див.: Народжені Україною: Меморіальний альманах: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 854.
- 4 Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. – С. 211.
- 5 Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 288.
- 6 Цит. за: Грушевська Катерина. Передне слово //Українські народні думи. – Т. 1. – С. LXV (прим.).
- 7 Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – Т. 1. – К., 1929. – С. 537.
- 8 Пантелеймон Куліш: Листи до М. Д. Білозерського / Упоряд., вступна стаття й коментарі Олеся Федорука. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997. – С. 181.
- 9 Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. – С. 220.
- 10 Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856. – С. V–VI.
- 11 Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 72. Нагадаємо, що В. Тарновський фінансував видання “Записок” – передав П. Кулішеві 1000 рублів сріблом.
- 12 Див.: Дорошенко Д. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918. – С. 22.
- 13 Шевченко Тарас. Твори в п'яти томах. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1985. – С. 333.
- 14 Там само. – С. 18.
- 15 Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 105.
- 16 Шевченко Тарас. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – С. 359.
- 17 Див.: Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: “Вища школа”, 1983. – С. 129.
- 18 Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів: Видане товариства “Просвіта”, 1910. – С. 438.
- 19 Етнографічні писання Костомарова. – С. 243.
- 20 Там само.
- 21 Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти томах, 9-ти кн. – Т. 1. – К.: Либідь, 1993. – С. 21.
- 22 Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 101.
- 23 Там само. – С. 234.
- 24 Довженок Галина. Фонографічна колекція українських дум в історії вивчення епічного виконавства // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. – Ч. 1 / Упорядники О. Бріцина, Г. Довженок. – К., 1997. – С. 111–112.
- 25 Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – С. 280–283.
- 26 Цит. за: Івашків Василь. “Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2001. – С. 314.
- 27 Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 220–221.
- 28 Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 194.
- 29 Див., зокрема: Бондаренко Андрій. Над рукописом “Записок о южной Руси” // Народна творчість та етнографія, 1969. – № 4. – С. 26–36; Білий О. В. Поняття просвітництва в естетиці пізнього П. Куліша; Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. – К.: Знання, 1989. – 48 С.; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Львів: “Львівські новини”, 1994. – 28 С.; Розумний Максим. “Блудний син” українського народолюбства // Молода нація, 1996. – № 2. – С. 65–73; Харчук Роксана. Пантелеймон Куліш як символ українського інтелігента // Молода нація, 1996. – № 2. – С. 57–65; Дзюба Тетяна. Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша: Автореф. дис...канд. філол. наук. – К., 1999. – 20 С.; Вертій Олексій. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – Тернопіль: “Підручники & посібники”, 1998. – 120 С.; Янковська Жанна. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 20 С.; Владимірова Валентина. За суворим критерієм “народного духу” (Давня й нова українська література в оцінці Пантелеймона Куліша) // Слово і час, 2000. – №12. – С. 28–36; Андрусяк Іван. Піонер, або “з культурників найбільший воевода” // Куліш Пантелеймон. Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. І. М. Андрусяка. – Харків: Веста: Вид-во “Ранок”, 2003. – С. 3–21 (У підсумку вступної статті зазначено, що П. Куліш – “виразний представник українського романтизму”. – С. 20).

- 30 Білецький Леонід. Основи української літературно-наукової критики. – С. 88.
- 31 Гнатюк В. Деякі уваги над байкою // Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / Упоряд., вст. стаття та прим. М. Т. Яценка. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 177.
- 32 Див.: Дмитренко Н. К. А. А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. – К.: Знання, 1985. – С. 22–24.
- 33 Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів, 1910. – С. 429.
- 34 Там само. – С. 429–430.
- 35 Там само. – С. 438.
- 36 Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 7.
- 37 Там само.
- 38 Івашків В. М. Українські народні пісні в записах Пантелеймона Куліша (На матеріалі фондів Інституту ім. М. Т. Рильського АН УРСР) // Народна творчість та етнографія, 1989. – № 5. – С. 64–67.
- 39 Вертій Олексій. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – С. 4.
- 40 Там само. – С. 23.
- 41 Федченко П. Куліш Пантелеймон // Українська література у портретах і довідках. Давня література – література XIX ст. – К.: Либідь, 2000. – С. 174.